

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՑԱՆ

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն — 1 9 7 6

Կազմեցին՝ Ա. ՄԱԴՈՅԱՆ

Ա. ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Ծանոթագրությունները՝ Ա. ՄԱԴՈՅԱՆԻ

Խմբագիրներ՝ Է.Դ. ԱՂԱՅԱՆ, ԷՄ. ՊԻՎԱԶՅԱՆ

Ա $\frac{70202-20}{704(02)-76}$ 13—76

© Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1976

АЧАРЯН
РАЧИЯ АКОПОВИЧ

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Издательство Ереванского университета

Ереван—1976

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆՈՐ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՎՐԱ

Ա.

Խորենացին հիշող պատմագիրներու մեջ ժամանակագրական կարգով առաջին կհամարվի Մովսես Կաղանկատվացի, պատմիչ աղվանից, որ կնկատվի ապրած և երկասիրած յոթներորդ դարուն: Այս Մովսես իր եռահատոր պատմութեան մեջ (տպ. Փարիզ, Կ. Վ. Շահնազարյան)¹ շատ բան բառացի փոխ կառնէ Խորենացիին, որ ինչպես առհասարակ մեր բոլոր պատմագիրներուն միակ ստույգ, անվիճելի և վավերական աղբյուրն է մեր պատմութեան հնագույն ժամանակներուն համար, նույնպես ալ Կաղանկատվացի Մովսեսին՝ աղվաններու պատմութեան առաջին ժամանակներուն համար:

Փոխառութեան եղանակին համար ահապասիկ համեմատական երկու հատվածներ.

ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Եթէ ո՛րպէս կարգեաց Վաղարշակ զարեմուտս և զհիւսիսի մերոյ աշխարհիս:—...Աստ կոչեցեալ զվայրենի եկամուտ ազգն, որ ի դաշտին հիւսիսոյ և որ զստորտով մեծի լերինն Կալկասոյ, և որ ի հովիտս կամ ի ձորս երկայնագոգս խորացեալս, ի լեռնէն՝ որ զհարաւով՝ իջեալ մինչ ի շաշտաբե-

ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ

...Վաղարշակ արքայն Հայոց, ...ի կարգելն իւրում զհիւսիսայինսն՝ կոչեաց զվայրենի եկամուտ ազգս որ ի դաշտէն հիւսիսոյ կամ որ զստորտովն Կալկասու, կամ ի հովիտս կամ ի խաւառոս զհարաւով մինչն ցմուտս դաշտին,

րանն մեծ. պատուէր տալով զաւագակութիւն և զշարդադատութիւն ի բաց քեցել յինքեանց, և հրամանաց և հարկաց արքունի հպատակ լինել. որպէս զի միւսանգամ տեսեալ զնոսա, առաջնորդս և իշխանս հանդերձ զեղեցիկ կարգօք հաստատեսցէ: Եւ արձակէ զնոսա հանդերձ արեւմբք իմաստնովք և վերակացուօք յիւրմէ: (Խոր. Բ. Զ.)

Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբեր զարեւելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայս անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան. առ մեծ գետովն, ոչ հատանէ զգաշտն մեծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գիտեա, զի զցեղս զայս մեծ և անուանի՝ յոռացումն եղև մեղ յառաջին մասենին յիշատակել, զգունդս սիսական՝ որ ժառանգեաց զգաշտն Աղուանից, և զԵռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն՝ որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա կոչեցան Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնու:

Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ՝ կարգեցաւ ի Պարթևէն Վաղարշակայ կողմնակալ բիրաւոր: Ի սորա զաւակէ ասեն սերեալ զազգ Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Մաղէացոց և Գարգարացոց իշխանութիւնսն: (Խոր. Բ. Ը.)

պատուէր առնէր զաւագակութիւն և զմարդադատութիւն թողով. և հարկաց արքունի հնազանդ կալ:

Ապա կարգեաց նոցա առաջնորդս և վեդակացու, յորոց զխաւոր ոմն ի Սիսական տոմէ Յաբեթական ծննդոց կարգի հրամանով Վաղարշակայ Առան անուն,

որ ժառանգեաց զգաշտն և զԵրինս Աղվանից ի գետն Երասխայ մինչև ցամուրն: Հնարակերտ: Եւ աշխարհն յաղագս բարուց նորա անուանեցաւ Աղվանք զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուցն:

Ի սորա ծննդոց Առանայ, ասեն, անուանիս և քաջս կարգեցան կողմնակալս բիրաւոր ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Եւ ի սորա զաւակէն, ասեն, սերեալ զազգս Ուտեացոց և Գարդմանացոց իշխանութեանց: (Մով. Կաղ., Ա. հատ., չջ 92)

Կաղանկատվացին իր պատմության մեջ տեղ մը նաև կհիշե
 Խորենացին, Մովսես Քերթովանյա՝ ծանոթ անունով. ահա իր
 խոսքերը. «Յոյժ ցանկալի էր ըստ կարգաց գիտել զպատմածս, որ
 ինչ յԱռանայ նախագահութենէն ցայսօր* գործք. բայց արեւելեացս
 բազմազգութիւն ամբոխեալ ցուցանէ զորպէսն (այսինքն թե ինչ-
 պես այն պատմությունները ջնջված, կորսված կամ անհիշատակ
 մնացած են) և կտակարանացն հրկիզութիւնք. սակայն յայսմ
 վայրի նպաստաւորէ մեզ Քերթովանյա՛րն Մովսէս (ի պատմելն)
 զպատերազմելն Արտավազդայ ընդ Հոռվմայեցիսն» (Մով. Կաղ.,
 Ա. հատ., էջ 97):

Պարզ է ուրեմն, թե Կաղանկատվացին կատարելապես կձանշնա
 Խորենացին:

Բ.

Առհասարակ ընդունված է մեր մատենագրության պատմու-
 թյան մեջ, թե Կաղանկատվացին յոթներորդ դարեն է, ինչպես վե-
 րը հիշվեցավ. այս կարծիքն առաջին անգամ հայտնեց և հաստա-
 տեց Շահնազարյան Կարապետ վարդապետ՝ քննելով Կաղանկատ-
 վացիին պատմությունը և դնելով այդ գրքեն քանի մը օրինակնեց
 իբրև ապացույց իր ըսածին: Այս քննությունը մաս կկազմե այն
 ընդարձակ նախաբանին՝ զոր դրած է իր հրատարակած Կաղան-
 կատվացիին սկիզբը, և ուր կխոսի աղվաններու պատմության,
 աշխարհագրության, ազգագրության և լեզվին վրա ընդարձակո-
 րեն և մանրամասնաբար: Ահա իր խոսքերը. «Հետազօտեալ իմ
 խնամօք ի գիրս իւր՝ (Մովսէսի Կաղանկատուացոյ) գտի հաւաս-
 տի ցոյցս ըստ որոց մարթ է, անտարակուսաբար, համարել զնա
 կեցեալ ի սկզբան է դարուն առ Վիրոյիւ կաթողիկոսաւ, որում և
 ուղեկից եղև յերթալ նորա յողջոյն Շաթի՝ արքայորդոյն խազրաց,
 և առ Զեանշիր իշխանաւ: Ի գլուխն 18, Ա. գրոց, ի պատմելն զա-
 ղանդոյն մատնահատութեան զոր եբարձ արքայն Վաչագան**,
 յա-
 լելու «զոր բերեալ իսկ տեսաւք բազումք»: Ի պատմելն զհանդի-
 պումն Վիրոյի արքայորդոյն խազրաց, ասէ. Բ, 14. «անդ տեսաք
 զբազմոցս նոցա... և զընծայ ողջունին որ բարձեալ ի վերայ բազ-

* Մոսկվայի տպ. դեն ցայսօր:

** Այն է Վաչագան Բ Բարեպաշտն:

կայ մերոց»։ Եւ ի գլուխն 28 նոյն գրոց ի ճառեն զհանդերձանաց պալատան Զեանշիր իշխանին, այսպէս գրէ. «յայնժամ չինէր անդ համաշխարհական ժողով... և տեսանէաք զթագաւորական հաւն... տեսաք օրհնիշ... ի զբօսանս խաղուց տեսանէաք...»։ Դարձեալ ի գլուխն 32, որ յաղագս գիտի Մեսրոբեան խաչին* «գոր ոչ [միայն] մեք, այլ աշխարհ ամենայն եղեն տեսողք»։ Եւ զի փառաւոր իշխանն Զեանշիր եկաց ի կէսն է դարուն, զՄովսէս ևս համարելի է ժամանակակից նմին և տողեալ զպատմական գիրս իւր» (Մով. Կաղ., Ա. հատ., յառաջաբան, էջ 82—83)։

Գ.

Շահնազարյան վարդապետին մեջ բերած օրինակներն արդարեւ բավական զորեղ են հաստատելու համար, թե Կաղանկատվացին կամ պատմված դեպքերուն հեղինակը ո՛վ որ է, ականատես է այն դեպքերուն, որ կ'պատմե։ Ուստի առանց երկբայության կրնանք զայն ժամանակակից դնել Վաչագան Բ-ի, տեր Աբասի, Զուանշիրի և Եղիազար կաթողիկոսի։

Բայց Կաղանկատվացիին պատմությունը կբաժնվի երեք գրքի. առաջինը կ'պատմե աղվանից պատմության սկիզբէն մինչև մոտ Վարդանանց պատերազմը (451), երկրորդը կ'հասնի մինչև մեր Եզր կաթողիկոսի ժամանակը (640), իսկ երրորդը մինչև Սմբատ Ա-ի մահը (915)։ Հետևաբար դժվարություն մը կ'ապաստեղ, յոթներորդ դարէն մեկը չի կրնար անշուշտ Ժ դարուն պատմությունն ընել. այս դժվարությունն ալ վերցնելու համար՝ Շահնազարյան ենթադրած է, թե Կաղանկատվացիին պատմության երրորդ գիրքը միեւնոյն հեղինակին գործը չէ, այլ շարահարություն ուրիշ մեկէն, որ կապրեր տասներորդ դարուն։

Դ.

Այս համառոտ ուսումնասիրության նպատակը պիտի ըլլա հաստատել, թե Մովսէս Կաղանկատվացիին պատմությունը միակ գրչի ելած չէ, այլ խմբագրություն է այլեայլ գրություններու, և Կաղանկատվացին Մովսէս հավաքած, դասավորած և կարգադրած է զանոնք տասներորդ դարուն։

* Մեսրոբեան խաչի գլուխն եղաւ Եղիազար կաթողիկոսի օրով։

Այս ապացուցանելու համար գտնենք նախ վերոհիշյալ շորս անձերուն ապրած թվականը (Վաչագան Բ, Տեր Աբաս, Զուանշիր և Եղիազար կաթողիկոս)։ Ասոր համար ալ բավական դժվարություն կա այն պատճառով, որ Կաղանկատվացին ո՛չ թվական կհիշեն, ո՛չ թագավորի մը կամ կաթողիկոսի մը ժամանակակից օտար իշխանները և ո՛չ ալ երկու համանուն թագավորներու առաջին կամ երկրորդ ըլլալը. այսպես, աղվան թագավորներուն մեջ երկու Վաչե կա և երկու ալ Վաչագան, որոնք միշտ կշփոթվին իրարու հետ, մանավանդ որ Մովսես շարունակյալ կարգով չպատմեր, այլ անկարգ ու խառնակ. այնպես որ այս գլուխը ներկա ժամանակի դեպքի մը պատմությունն է, հաջորդ գլուխը երկու դար առաջվան դեպք մը։

Ուստի դյուրության համար լավ է դնել հոս աղվանից թագավորներուն շարքը։

Աղվաններուն բուն ծանոթ պատմությունը կսկսի Վաչագան Առաջին Քաջին. հետո կհաջորդեն կարգով՝

Վաչէ Ա

Ուռնայր (ժամանակակից Տրդատի)

Յաւազան (Մոսկ. տպ. Վաչական [Բ])

Միրհաւան (նույն՝ Մրհաւան)

Սատոյ

Ասայ

Եսուաղէն (ժամանակակից մեր Ս. Մեսրոպին)

Վաչէ Բ

Վաչե Բ-են ետքը՝ երկիրը կմնա 30 տարի անիշխան. հետո կնստի Վաչագան Բ Բարեպաշտը, որու ժամանակակից է Մովսես Կաղանկատվացին՝ առաջին անգամ ըստ Շահնազարյանի։ Վաչագան Բ-են ետք դարձյալ անիշխանություն մինչև Զուանշիր. այս շրջանը կհաշվենք աղվան կաթողիկոսներու օգնութեամբ։ Տեր Աբաս՝ Վաչագան Բ-են ետք առաջին կաթողիկոս՝ որ կնստի մօտ 552-ին, հետո Տեր Վիրո՝ որուն հետ Մովսես կուղեկցի իբրև պատգամավոր խազրաց արքայորդի Շաթին, Տեր Զաքարիա, Տեր Հովհան, Տեր Ուխտանես՝ ժամանակակից Զուանշիրի և Տեր Եղիազար՝ որու օրով կկատարվի խաչի գյուտը։

Վաչե Բ կապրի 470-ին մոտավորապես, քանզի Կաղանկատ-

վացին ունի նամակ մը ուղղյալ մեր Գյուտ կաթուղիկոսեն այս Վաչեին (Մով. Կաղ., Ա. հատ., էջ 103). և որովհետև Գյուտ կնստի 465—475, Վաչե ևս համարելի է 470-ին: Լայնաբար հաշվելով և ենթադրելով, թե Գյուտի վերջին տարին նստավ Վաչե Բ, Վաչեի թվականը դնենք 475, որմե ավելի ուշ անկարելի է բացարձակապես: Այս թվականին վրա ավելցնելով անիշխանության երեսուն տարվան շրջանը, կգտնվի Վաչագան Բ Բարեպաշտին թագավորության թվականը՝ դարձյալ լայնաբար, այն է 505՝ գոնե ամենեն ուշը: Դարձյալ՝ Տեր Աբաս կաթուղիկոս նստած է 552-ին, որովհետև Կաղանկատվացին կհայտնեն թե «Յերկրորդ ամին Խոսրովու՝ արքայից արքայի, յորժամ զսկիզբն (եղին) Հայ թուականին, ի սոյն ամի փոխեցին զաթոռ հայրապետութեանն Աղվանից ի Չողայ քաղաքէն ի մայրաքաղաքն Պարտաւ վասն հինահալած արշաւանաց թշնամեաց խաչին Քրիստոսի: Եւ նստուցին հայրապետ զՏէր Աբաս ի գաւառէն Մեծ-Իրանց» (Մով. Կաղ., Ա. հատ., էջ 219): Այս Աբաս կաթուղիկոսեն սկսելով առաջ կերթանք և կհաշվենք հաջորդ կաթուղիկոսներուն թվականը մինչև Եղիազար, որու ժամանակակից կհիշվի Կաղանկատվացին վերջին անգամ՝ գոնե ըստ Շահնազարյանի:

Աբաս	կնստի 44 տարի՝	552—596
Վիրոյ	» 34 »	596—630
Զաքարիա	» 17 »	630—647
Յովհան	» 25 »	647—672
Ուխտանէս	» 12 »	672—684
Եղիազար	» Ը »	684—690

Շահնազարյանի քննության համեմատ պետք է ընդունել, թե Մովսես Կաղանկատվացին ժամանակակից է ամբողջ այս շրջանին, այսինքն Վաչագան Բ-են մինչև Եղիազար (505—690), հարյուր ութսուն և հինգ տարվան միջոց մը և ավելի ևս, որովհետև 505-ին՝ Վաչագան Բ-ի թագավորության ժամանակ՝ դարձյալ պատմության համեմատ՝ Մովսես ականատես եղած էր մոգերուն տանջանարաններուն (Մով. Կաղ., Ա. հատ., էջ 144): Արդ՝ այնպիսի դեպքի մը ականատես ըլլալու և հետո ալ զայն հիշել կարողանալու համար պետք է որ Մովսես գոնե 10—15 տարեկան

եղած ըլլար. որով կգտնվի անոր ծննդյան մոտավոր թվականը՝ 490—495: Ինչ որ ալ ըլլա անկարելի է, որ Մովսես 195—200 տարի ապրած ըլլա և հետևաբար անկարելի է նաև, որ ժամանակակից եղած ըլլա այն դեպքերուն և այն շրջանին:

Ե.

Մովսես Կաղանկատվացին ապրած է տասներորդ դարուն. և ասոր ապացույց այն է, թե իր պատմութիւնը կհասցնեն մինչև տասներորդ դար, բնավ պատճառ մը չունինք ըսելու համար, թե աղվաններու պատմութիւն երրորդ գիրքը նույն Մովսեսեն չէ, այլ ուրիշ Մովսեսի մը շարահարութիւնը. քանի որ գրքին վերտառութիւնը այդպիսի բան մը չհայտնէր, այլ ընդհակառակը կհաստատեն, թե միևնույն հեղինակին գործն է. «Մովսիսի Կաղանկատուացույ երրորդ գիրք պատմութեան Աղուանից»:

Նույնիսկ Շահնազարյան այս կարծիքն ունեցած է՝ արդեն ընդունած ըլլալուն համար, թե Մովսես յոթներորդ դարեն է: Արդ՝ քանի որ կհաստատվի, թե Մովսես այն շրջանին ժամանակակից չկրնար ըլլալ, անհիմն կմնա Շահնազարյանի այս հետևութիւնն ալ, թե Աղվանից պատմութիւն երրորդ գիրքը նույն Մովսեսեն չէ:

Ուրիշ ապացույց կրնա համարվիլ ա՛յն, թե Մովսես կհիշեն Բագրատունիները, ա՛յնպիսի տեղ մը՝ ուր պետք չկար հիշելու և ուր մյուս ցեղերուն կամ նախարարութիւններուն վրա խոսք չկա. «Աստ բարձաւ թագաւորութիւն յԱրշակունեաց, և հայրապետութիւն ի ցեղէ սրբոյն Գրիգորի: Իսկ եթէ յաղագս Բագրատունեացն կամիցիս գիտել, Պարոյր Սկայորդի կոչեցեալ Հրաչեայ՝ թագաւոր Հայոց՝ որդի Հայկակայ, որ խնդրեաց յարքայէն Բաբելացոց զմի ոմն ի գերելոցն Հրէից Շբաթ անուն, զոր ածեալ բնակեցոյց յերկրին Հայոց մեծաւ պատուով: Ի սմանէ սերեցաւ ազգն Բագրատունեաց ի նուազել մեծագոյն ազգին Յաբեթականի»:

Կտեսնվի, որ Բագրատունի ցեղը մասնավորաբար և առանձին՝ իբրև համապատիվ Արշակունյան ցեղին կհիշվի ասոնցմե վերջ. իբրև թե Մովսես ըսել ուզեր, թե Արշակունիներեն վերջ կթագավորեն Բագրատունիները: Բագրատունյան այս հիշատակութիւնն ուրեմն կակնարկեն, թե այն ժամանակ, որ Մովսես գրեց այս հատվածը՝ Բագրատունիք արդեն մեծ դեր ունեին մեր մեջ և

արժանի էին միմիայն իրենք հիշատակվելու և իբրև Արշակուն-
յաց հաջորդ նշանակվելու: Բանավոր է այս ժամանակն դնել ժ-
դարուն՝ ուր Բագրատունիները կտիրեն արդեն երկրին:

Ուրիշ ապացույց մը դարձյալ: — Կաղանկատվացին կհիշվի
առաջին անգամ Ստեփաննոս Ասողիկեն ետք՝ ժԱ դարուն վերջերը
և ավելի ետք՝ հաջորդ դարերուն մեջ: Ասողիկ որ Տիեզերական
պատմություն կգրե և որ կհիշատակե մեք պատմագիրները իր
պատմության նախաբանին մեջ, չհիշեր Կաղանկատվացին: Այս
ապացույց է ուրեմն, թե Կաղանկատվացին եթե Ասողիկեն վերջ
չէ, հազիվ անոր ժամանակակից է:

9.

Եթե Կաղանկատվացին տասներորդ դարեն է, բնական է
ուրեմն, թե այն դեպքերը, որ կպատմե աղվաններու պատմության
առաջին ժամանակներուն վրա, քաղված ըլլան ավանդութենն և
մանավանդ այլևայլ պատմագիրներե. ինչպես ինքն իսկ տեղ մը
կհայտնե. «Յատույզ և ի բուն պատմագրաց, այսպէս ծանեաք...»:

Դարձյալ կան երեք գլուխներ, որոնք բառացի օրինակված
են ուրիշ հնագույն աշխատություններե. մին իր հիշատակարա-
նովը միասին: Այսպես, էջ 221 կկարդանք. «Յառաջնում ամի
հայրապետութեան Աբասայ, տեսի ես անարժանս Վեհիկ ի տես-
լեան այր մի անապատական, որ ունէր նշան աստուածային խա-
չի գրեալ. և ասէր ցիս զանուն իմ:

Եւ ասեմ. ո՞վ ես դու, Տէր, և նա ասէ ցիս. ես եմ Պողոսիկ.
արդ ե՛կ, երկրպագեա՛ խաչիս, և մի՛ մերձեսցիս ի սա: Եւ ես
զարթուցեալ ի քնոյ...: Եւ ես Վեհիկ հիացեալ կայի ընդ միտս իմ
մինչև ցեօթն ամ՝ խնդրելով յամենողորմէն Աստուծոյ...: Եւ ապա
յարուցեալ ես Վեհիկ՝ չոգայ առ սուրբ հայրապետն Աբաս...:

Ես Ադրիանէ, որ զհիշատակարանս գրեցի, մաղթեմ յիշել
զանարժանութիւնս իմ ի յընթերցողացդ, և զհայրապետն Աբաս
մի՛ ևս մոռանալ, յորոյ ժամանակս լոյս աշխարհի ծագեցաւ, ընդ
նմին և զՎեհիկ՝ կարապետ նոցին, յիշեսցէ՛ Տէր Աստուած ողոր-
մութեամբն իւրով մեծաւ, և որք յիշէքդ՝ ձեզ վարձս ընդ երանելի
վկայիցն հատուցէ՛ Քրիստոս այժմ և յաւիտեանս. ամէն»²:

Ինչպես կտեսնվի՝ Վեհիկ գրած է պատմությունը, ուստի և կխոսի միշտ առաջին դեմքով և ասեմ, ընդ միտս իմ, չոգայ, ես Վեհիկ, և այլն, և այլն. հետո Ադրիան է անուն մեկը օրինակած է Վեհիկի պատմությունը իրմե ևս ավելցնելով այն հիշատակարանը. «Ես Ադրիան է և այլն»։ Հետո ալ Մովսես Կաղանկատվացին միամիտ մեկը՝ գտած է Ադրիանեի օրինակությունը և հիշատակարանովը միասին առած է իր պատմության մեջ։

էջ 277, ԺԵ. գլուխը «Վասն սաստկացեալ սովոյն, սրոյն և գերութեանն ի միասին» քաղված է Վիրոյի պատմութենէն, ինչպես որ գլխուն վերջը կհիշատակվի. «Ես Վիրոյ՝ Աղուանից և Լինաց և Չողայ կաթողիկոս, թողում ասել զայլն ամենայն, զպէսպէս զազրալիս՝ զմարմնոյ սեութիւնս և կնտութիւնս գլխոց...» և այլն, և այլն (Մով. Կաղ., Ա. հատ., էջ 279—280)։

էջ 417 Ծ. գլուխը. «Վասն Յովսեփայ անապատականի բնակելն յԱրձախ, և երթն յերուսաղեմ, ընդ նմին և բերումն նշխարացն սրբոց», քաղված է նույն Հովսեփ անապատականի պատմութենէն բառ առ բառ. «Ի թագաւորութեանն Հերակղիոսի և ջախջախ թագաւորութեանն Յազկերտի, և ի կաթողիկոսութեանն Հայոց Եզրի, և ի սպարապետութեանն Մուշեղի, ի Սիւնեաց տէրութեանն Գրիգորի, յեպիսկոպոսութեանն Մաթոսաղայի... զնացի ես Յովսեփ անապատական ի գաւառէն Գեղամայ՝ յանապատէ Բրտի ալրից վասն չար նեղութեան ժամանակի... Խոյս տուեալ իմ՝ եկի ի դաւառս Արձախայ... ընկալեալ զիս զանաւթանս... Տնկեցաւ ի սիրտ իմ ցանկութիւն ստանալ ի նշխարաց սրբոյն Յովհաննու... ընկալեալ իմ Յովսեփայ՝ բերի ի նոյն վկայարան...»։

Ստորագծված բառերը կցուցնեն, թե այս գլուխն ալ բառացի օրինակություն է առաջին հեղինակին։

Այս օրինակները բավական են արդեն ցուցնելու համար թե խմբագրություն է Կաղանկատվացին, և այն հատվածները որ Շահնազարյան մեջ կբերե և որոնց մեջ արդարեւ ականատես մըն է միշտ խոսողը, գրված են ո՛չ թե Կաղանկատվացի Մովսեսն, այլ անոր առաջնորդող պատմագիրներե. և Մովսես բառ առ բառ կօրինակե անոնցմե։

Այս պատճառով է, որ Կաղանկատվացի խառնակ պատմություն մըն է՝ լի կրօնական առասպելներով (հմմտ. 147—182, 193—211), խաչի և սուրբ նշխարներու անվերջ գլուտերով (հմմտ. էջ 417—420, 95—97, 147—157, 220—224, 325—333, 340—349), երբեմն դեպքերն անկարգ (100—115), պակաս, խառնակ (217), գլխավոր արժեքը հիշատակությունն է քսանի մօտ պաշտոնական թուղթերուն և Դավթակի ողբին:

Է.

Ի՞նչ է սակայն Կաղանկատվացիին գրության բուն թվականը: Հիշվեցավ, թե պատմության երրորդ գիրքը կհասնի մինչև 914, ուրեմն Մովսես ալ այս թվականին մոտերը գրած պիտի ըլլա. դնենք 920: Կրնա առարկվիլ սակայն, որ եթե Կաղանկատվացին 920-ին գրած է, Ասողիկ որ անկե 84 տարիներ վերջ կգրե, ինչո՞ւ համար չհիշեր զայն: Ասոր ալ պատճառն այն պետք է ըլլա, որ Մովսեսի պատմությունը՝ իբրև հեռացած ցեղի մը մասնավոր պատմությունը՝ մնացած է միայն իր միջավայրին՝ Աղվան երկրին մեջ, և շատ ուշ տարածված է Հայաստանի բնիկ գավառները³:

1897, մայիս 10, Փարիզ

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ. ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆՈՐ ԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՎՐԱ

Տպագրվել է «Բազմավեպ» ամսագրում. 1897, օգոստոս (հտ. ԾԵ), էջ 370—374:

1. «Պատմութիւն Աղվանից արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացոյ», ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանոթութեամբ Կ. վ. Շահնազարեան, Փարիզ, 1860:

2. «Ես Ադրիանէ» և այլն. Մոսկվայի տպագրութեան մեջ պատմութեան կարգին վերջված և ի ստորև իջին դրված է, իբրև հավելված կամ հիշատակարան գրչին և ոչ մասն պատմութեան: Ծանոթ. «Բազմավեպի» խմբ.:

3. Բանասիրութեան մեջ (Ղ. Ալիշան, Գ. Զարբհանալյան, Ստ. Մալխասյան), ընդունված է, որ «Աղվանից աշխարհի պատմութեան» հեղինակ Մովսես Կաղանկատուացին ապրել է VII դարում: Կաղանկատուացին գրել է Պատմութեան առաջին և երկրորդ գրքերը, իսկ երրորդը, որ վերաբերում է հետագա դարերին և հասնում է մինչև 986 թվականը, գրել է Մովսես Դասխուրանցին՝ X դարի վերջին. տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Մատենագիտական դիտողություններ, Երևան, 1961, էջ 216—219: Հր. Աճառյանը հետագայում ևս պաշտպանել է իր տեսակետը (հմմտ. Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, Երևան, 1946, էջ 438—439): Թեև Հր. Աճառյանի տեսակետը չի ընդունվում, բայց նրա բերած փաստերն ու մեկնաբանությունները անպայման արժեքավոր են և հետաքրքիր:

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ

Առաջին անգամ տպագրվել է 1953 թ. («Հանդես ամսօրյա», № 7—9, էջ 350—354): Հոդվածի տակ նշված է գրության տեղը և ժամանակը. Փարիզ, 1896, հունվար 7/19: Խմբագրության ծանոթագրության մեջ ասված է. հոդվածը «անդրանիկ բանասիրական գրվածքն է Հ. Աճառյանի, ուղարկված խմբագրության 1896 հունվարին, բայց մնացած անտիպ: Հարգելու համար իր հիշատակը կհրատարակեմ զայս այժմ անփոփոխ: Հոդվածագրին անծանոթ մնացած են E. Dulorier-ի ուսումնասիրությունները ի մասին Մ. Ուռհայեցվո: Հետաքրքրական են իր տեսությունները այնու մասովանդ, որ 1896-են հետք լույս չէ տեսած մատենագրի մասին որևէ նոր ուսումնասիրություն: Աճառյան կատարած է մանր